

'liefdadigheid' af. Het gebrek aan financiële middelen was één van de oorzaken, de wens tot sociale disciplineren van een steeds grotere, potentiële 'classe dangereuse' (Louis Chevalier) was een andere. Tijdgenoten begonnen op middelen te zinnen om de valide behoeftigen aan het werk te zetten. Dat impliceerde een verdeling van de armen in een categorie die niet kon werken (zieken, ouden van dagen, jonge kinderen), en een groep waarvan men kon eisen dat ze de handen uit de mouwen stak, althans naar geregelde arbeid zou zoeken. De mentaliteitsverandering die daaraan ten grondslag ligt, is deze: dat ondersteuning in principe tijdelijk moet zijn en dat de armen die niet met deze (nieuwe) opvatting kunnen meegaan, zich schuldig maken aan de ernstigste ondeugd: luiheid. (Eenzelfde ontwikkeling signaleert Rothman (162) rond 1820 in de VS).

VdE. heeft nagegaan welke de oorzaken waren voor de magere resultaten (soms regelrechte mislukkingen) van wat hij kennelijk als een toch uitstekend gefundeerd idee beschouwt. De werkdwang leek een eerste vereiste om de werkinrichtingen te doen slagen. Daartoe was de medewerking van de overheid nodig die bedelen (opnieuw) uitdrukkelijk moest verbieden. Werkweigeren moest onaantrekkelijk worden gemaakt door als sanctie intrekking van de uitkering in het vooruitzicht te stellen. De werkdwang bleek (allicht!) als nadeel met zich te brengen, dat de slachtoffers – ik kan ze niet anders betitelen, al is de teneur van vdE's betoog daaraan tegengesteld – slecht werk afleverden. Bedrijfseconomisch gezien hadden de inrichtingen ook weinig kans van slagen, meent vdE., omdat ze 'de machtige prikkel van het eigenbelang van de vrije ondernemer' misten (34). Behalve dure exploitatie was onvoldoende bedrijfskapitaal een ernstige handicap. Dat gold ook voor de soms gekozen mengvorm tussen ondernemersbelang en sociale zorg, in het geval een vrije ondernemer aanbood een werkinrichting, met overheidssteun, op te zetten.

De vraag die ik mij bij het lezen van dit boek steeds stelde, is deze: is het wel juist zich, zoals vdE. doet, in zo sterke mate met de idealen (als men ze zo wil noemen) van de aandrijvers van het werkverschaffingsplan te identificeren? VdE. heeft heel duidelijk oog voor de economische en structurele oorzaken van de toenemende armoede in de tweede helft van de achttiende eeuw. Toch aanvaardt hij, met de tijdgenoten, volledig de idee, dat een onderscheid dient te worden gemaakt tussen werkwillige armen die bedeling behoeven – en daarvoor ook zullen moeten werken – en 'arbeidsschuwen' die geen bedeling meer verdienen – en desnoods met alle middelen tot arbeid moeten worden gedwongen. Ik ben niet overtuigd geraakt van de juistheid, noch van het avant-gardistische karakter (20), van de arbeidsdwang. Het, zeker: ongekende, humanitaire karakter van deze oplossing ontgaat mij. Deze arbeidsdwang ondervangt immers ook niet het bezwaar dat vdE. voelt tegen de 'kritiekloze' ondersteuning: 'De struggle for life to be or not to be was in tegenstelling tot elders, waar deze sociale rugdekking ontbrak, niet aanwezig' (12). Jammer genoeg komen nauwelijks critici van de nieuwe oplossing voor het armoedeprobleem (lees: bedelingsprobleem) aan het woord – misschien waren ze er ook niet. Mij dunkt echter, dat ook het eenzijdige type werk dat men de armen liet doen – overwegend spinnen, van allerlei garens (39) – hen, evenmin als de veroordeelden in spin(!) en rasphuizen, kon opleiden tot geschoolde arbeiders die in hun eigen levensonderhoud zouden kunnen voorzien. Ook op dit punt werden de idealen tot illusie, maar dan *ab initio*: door de dwang tot eenzijdig georiënteerde arbeid.

Dankzij het grootse archief- en literatuuronderzoek van vdE. kennen we nu het antwoord van de beter gesitueerden op een nijpend probleem, kennen we hun 'mentaliteit'. De indruk die vdE., althans bij mij, heeft nagelaten, is deze: dat hij zich wat te gemakkelijk heeft neergelegd bij het ontbreken van *schriftelijke* uitingsvormen van de 'gewone man'. Criminaliteit en 'arbeidsschuweid' kunnen ook geïnterpreteerd worden als groepsspecifieke reacties die men, om te beginnen, behoort te aanvaarden, op te sporen en te analyseren zonder zich te

laten meeslepen door de verbale kracht van de onderdrukkers of 'verbeteraars' ervan. VdE. heeft overtuigende, voornamelijk economisch gefundeerde, kritiek op de werkverschaffingsprogramma's. Misschien had een poging zich wat minder – of liever: niet – te bedienen van de retoriek der tijdgenoten, de schrijver er ook toe kunnen brengen de idealistische uitgangspunten van hun bevoogdende houding tegenover de armen mede als oorzaak van het mislukken van hun plannen te interpreteren.

VdE. heeft weer een stimulerend boek geschreven dat tot veel discussie aanleiding zal geven.

A. H. Huussen jr.

A. Postma, *De mislukte pogingen tussen 1874 en 1889 tot verbetering en uitbreiding van de Kinderwet-Van Houten* (dissertatie; Deventer: Kluwer, 1977, 215 blz., f 36,-, ISBN 90312 00514).

Onze eerste sociale wet, de Kinderwet van 24 september 1874, tot stand gekomen door het initiatief van het lid der tweede kamer S. van Houten, was een zeer beknopte wet, die verschillende zwakke punten vertoonde. Zij verbood kinderen beneden twaalf jaar 'in dienst te nemen of in dienst te hebben', sloot daarvan 'huisselijke en persoonlijke diensten' en 'veldarbeid' uit en creëerde geen afzonderlijke organen voor de controle van de naleving der wet. De mankementen traden in de jaren na 1874 duidelijk aan het licht, zodat meermalen is getracht daarin door betere wettelijke bepalingen te voorzien. Voor de Arbeidswet van 1889 tot stand kwam, zijn er in de tussenvolgende jaren een aantal pogingen tot regeling mislukt; deze vormen het onderwerp van de dissertatie, waarop de heer Postma aan de VU het doctoraat in de rechten heeft verworven.

In het eerste deel van zijn werk heeft hij een chronologisch overzicht gegeven van de – onvoltooide – wetgevende arbeid inzake de genoemde materie: het ontwerp van 1876 tijdens het tweede ministerie-Heemskerk, het ontwerp van minister Modderman tijdens het kabinet-Van Lynden en twee ontwerpen van minister Du Tour tijdens het derde kabinet-Heemskerk. Hij heeft daarbij zowel aandacht besteed aan de aandrang tot verbetering van de wetgeving van de staten-generaal uit, als aan de voorbereidende werkzaamheden en studies ten departemente. Bij de bestudering van die laatste was de auteur ernstig gehandicapped door het ontbreken van een belangrijk deel van het archiefmateriaal; hij is er echter in geslaagd uit elders nog aanwezige stof een deel daarvan te reconstrueren, zodat de wordingsgeschiedenis van de ontwerpen en de invloed daarop van ambtenaren en andere deskundigen toch voldoende helder is geworden. Zo blijkt de commissies G. J. Th. Beelaerts van Blokland – die het later tot voorzitter van de tweede kamer zou brengen – een belangrijk aandeel te hebben gehad in het ontwerp van 1876, terwijl de redactie van Moddermans ontwerp uit 1882 vele sporen toont van de opmerkingen van de vooruitstrevende liberaal A. Kerdijk, meest gepubliceerd in het maandblad *Vragen des Tijds*.

Terecht heeft dr. Postma erop gewezen, dat in alle ontwerpen de invloed blijkt van de reeds bestaande wetgeving in Engeland, Frankrijk, Duitsland en zelfs Zwitserland; dit is bijvoorbeeld het geval met de telkens weer opduikende plannen om de leerplicht in de arbeidsbeschermende wetgeving te doen opnemen, even vaak afgestuit op de bezwaren (van confessionele zijde) uit de kamer. Een nadeel van de navolging van buitenlandse voorbeelden was, dat sommige bepalingen onvoldoende pasten bij de Nederlandse situatie. De voorlopige verslagen van de afdelingen der tweede kamer waren voor de ontwerpen – als ze althans zo ver kwamen – niet gunstig; openbare behandeling bereikten zij geen van allen.

Na de chronologische bespreking heeft dr. Postma een aantal gezamenlijke aspecten van de

ontwerpen op thematische wijze behandeld. Zo kwamen aan de orde: pogingen tot correctie van onduidelijkheden in de wet-Van Houten (wat zijn 'persoonlijke diensten' en 'veldarbeid' precies?), pogingen tot uitbreiding van de uitgesloten categorie met andere *personae miserabiles* als volwassen vrouwen en oudere jeugd, de invoering van betere controlemiddelen en speciale contrôlerende instanties en de vergelijking van strafbepalingen. Deze achtereenvolgende chronologische en thematische behandeling van de zelfde wetsontwerpen geeft de auteur een goed kader voor allerlei interessante vergelijkingen; voor een minder systematisch ingesteld historicus zijn de daarbij onvermijdelijke herhalingen wel eens storend. Dr. Postma heeft zich prijzenswaardige moeite gegeven om allerlei in de ontwerpen voorkomende termen te verklaren en zo mogelijk te definiëren. Zijn annotatie is zeer gedegen en omvat ook de vermelding van biografische bijzonderheden van in het verhaal voorkomende personen.

Tegen de zeer uitvoerige behandeling van de mislukte ontwerpen steekt het nogal summiere hoofdstuk 'Staatsingrijpen op sociaal gebied' wat af. Hij bespreekt hierin, op correcte wijze, de motieven voor arbeidsbeschermende wetgeving bij liberalen als Van Houten en Cort van der Linden, maar ook bij antirevolutionairen en katholieken. Zijn constatering, dat er in de jaren 1874-1889 van principieel verzet op grote schaal tegen staatsingrijpen op sociaal gebied nauwelijks sprake is geweest, behoeft ons inziens toch wel enige nadere adstructie. Verzet op grote schaal was er zeker niet, maar activiteit op grote schaal evenmin; liberalen voerden *überhaupt* geen acties op grote schaal en de confessionelen deden dit alleen als de school in het geding kwam, terwijl de arbeidersbeweging nog maar moeizaam op gang kwam en zich vooral op algemeen kiesrecht richtte. Waren de tegenstellingen inzake de staatstaak dan niet als die tussen wit en zwart, er waren toch wel duidelijke verschillen in opvatting daarover tussen bijvoorbeeld kathedersocialisten als Kerdijk en Borgesius en doctrinaire *laissez-faire* adepten als Vissering en d'Aulnis de Bourouill, om ons tot de liberalen te beperken. Een ruimere behandeling van de in allerlei tijdschriftenartikelen neergelegde denkbelden zou de feitelijke gegevens aangaande de wetsontwerpen in een wat groter raam hebben kunnen plaatsen.

De auteur bespreekt de motieven voor staatsingrijpen bij betrokken personen en verenigingen; hij onderscheidt daarbij humanitair-christelijke, culturele, militaire, economische en politieke, en toont die bij Nederlandse auteurs en organisaties aan. Daarbij wijst hij erop, dat ondanks de ongunstige situatie van het bedrijfsleven ministers van verschillende politieke richting bereid waren het verbod van kinderarbeid door te voeren en uit te breiden, hoewel de produktiekosten daardoor waarschijnlijk zouden stijgen. Na het constateren van die ministeriële welwillendheid, concludeert dr. Postma op ietwat cryptische wijze, dat 'het beeld van deze periode veel rooskleuriger is dan veelal in de literatuur aangenomen wordt' (161) en verwijst voor die literatuur slechts in een voetnoot naar Harmsen/Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid*. Wij vermoeden, dat de auteur bedoelt, dat er zijns inziens in de geschriften van de historici van de laatste decennia een te ongunstig beeld van de daden en ideeën van 'kapitalistische' ministers en politici gevormd is. Het is jammer, dat hij dit – door ons veronderstelde – oordeel niet nader uitwerkt en met andere voorbeelden illustreert, juist omdat de bespreking van de sociale kwestie in de negentiende eeuw tegenwoordig vrijwel uitsluitend het werkterrein is van diegenen, die deze alleen van de kant van 'de arbeider' (wat daar dan ook onder verstaan wordt) plegen te bekijken.

Het boek van dr. Postma is een zakelijk, goed ingedeeld werk, geschreven in een ook voor de niet-jurist volkomen begrijpelijke taal. Het beschrijft activiteiten, die destijds tot niets hebben geleid; juist daarom zou een vergelijking met de inhoud van de wél tot stand gekomen Arbeidswet van 1889 nog wel zin gehad hebben. Het boek is door de uitgever keurig afgewerkt en bijna zonder drukfouten. Een enkele pietluttigheid ten besluite: de auteur, die consciën-

tieus de samenstelling van alle betrokken kabinetten vermeldde, onthield het kabinet-Van Lynden ten onrechte zijn minister van marine (46) en maakte het kamerlid Vos de Wael tot Vos de Waal (47, n. 6).

G. Taal

Harry Schillings, *Toneel en theater in Limburg in de 19e en 20e eeuw* (Maaslandse monografieën XXIII; Assen: Van Gorcum, 1976, xix + 320 blz., f 39,50, ISBN 90 232 1461 7).

De 'Stichting Toernooi der Lage Landen' heeft onder meer als doel het bevorderen van het peil van het amateurtoneel in Nederland en Nederlandstalig België en schrijft daartoe jaarlijks een toernooi voor amateurtoneelgezelschappen uit. Eind 1977 werd het vijfentwintigste toernooi gehouden en ter gelegenheid daarvan nam de stichting het initiatief een boek te laten verschijnen over het toneel in Limburg in de negentiende en twintigste eeuw. Harry Schillings (zoon van Jef Schillings en schrijver van enige dialecttoneelstukken) nam de taak van het schrijven van dit boek op zich. Hij vulde zijn eigen kennis aan met de gegevens die hij via moeizaam speurwerk vond in archieven van verschillende toneelgezelschappen en artikelen in regionale bladen.

Wanneer we de geschiedenis van het toneel in Limburg overzien gedurende de tijdperken, die in dit boek behandeld worden, dan mogen we constateren, dat het toneel zich in deze provincie ontwikkeld had tot een vorm van volkskunst, waaraan de gehele bevolking deel had.

Met deze conclusie besluit de auteur zijn boek, en het is zeker waar. Hij beschrijft de talrijke gezelschappen die met veel enthousiasme zijn begonnen en schetst hun ontwikkeling tot in deze tijd.

Hij begint met de twee voornaamste gezelschappen van de negentiende eeuw; de Société Dramatique in Roermond en de Sociëteit Momus te Maastricht. Beide groepen spelen Franse stukken en Sociëteit Momus nodigt zelfs regelmatig groepen uit Namen en Luik uit. Daarnaast ontstaat bij hen een streven tot ontwikkeling van het dialecttoneel. Aanvankelijk worden bestaande stukken omgewerkt, maar later worden ook originele dialectstukken geschreven. In vele plaatsen in Limburg zijn nu amateurgezelschappen opgericht, die hun voorstellingen vooral met de kermis en tijdens de tijd van carnaval geven. Als de voorstellingen tenminste niet door de katholieke kerk verboden worden, want door het hele boek zijn de sporen te vinden van de – veelal negatieve – invloed die de kerk op de ontwikkeling van het toneel heeft gehad.

In 1922 wordt het Zuid Limburgs Toneel door Jef Schillings opgericht, en dat blijft naast onder andere het Limburgs Volkstoneel (dat onder leiding van Piet Malherbe veel dialectstukken speelt) tot de grotere gezelschappen behoren.

Ook tijdens en na de tweede wereldoorlog blijven er steeds gezelschappen ontstaan en ook het niveau van de groepen wordt hoger. Dit wordt in niet geringe mate in de hand gewerkt door de jaarlijks weerkerende toneelwedstrijden, waar ook Belgische groepen mee wedijveren. Diverse pogingen worden ondernomen de toneelkrachten te bundelen, maar de komst van de televisie maakt een eind aan een glorierijke ontwikkeling. De mensen bleven vaker thuis, en ontwikkelden een kritische zin, waardoor het amateurtoneel schril afstak bij wat ze elke avond thuis aan kijkgot hadden.

De auteur schetst niet alleen de opkomst en ondergang van gezelschappen, maar ook